

معرفی قانون ابن سینا و گزارشی در خصوص نسخه‌های خطی، ترجمه‌ها و شرح‌های آن که در اروپا نگهداری می‌شوند

لویزا ماریا آرویده کامبرا

دکترای زبان‌شناسی، استاد دانشگاه آلمریا، اسپانیا، از مؤلفین دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران

چکیده:

اهمیت کتاب *القانون فی الطب* ابن‌سینا در پزشکی جهانی از جامعیت و هدفمندی و ساختار منظم آن سرچشمه می‌گیرد، این کتاب نه تنها در ایران و جهان اسلام بلکه در اروپا نیز مورد توجه قرار گرفته و در کنار چاپ‌ها و ترجمه‌های متعدد اروپایی آن، دست‌نویس‌های بسیاری از آن در اروپا نگهداری می‌شود. به‌گونه‌ای که کمتر کتابخانه‌ی باسابقه و مهم در اروپا می‌توان نام برد که دست‌کم یک دست‌نویس از متن عربی این کتاب در آن وجود نداشته باشد. معرفی و بررسی سال‌نگاری کتابت این نسخه‌ها، یکی از مهم‌ترین کارهایی است که باید توسط کتاب‌شناسانی از ایران یا جهان اسلام و یا اروپا صورت گیرد. جمع‌آوری نکردن این اطلاعات از اروپا درباره‌ی این کتاب در سالیان گذشته باعث شده است در جریان تجدید چاپ‌هایی که از کتاب *القانون فی الطب* طی دست‌کم دو دهه گذشته در ایران و همچنین در بیروت صورت گرفته، از دست‌نویس‌های اروپایی کمتر استفاده شود. بر این اساس لازم است به‌عنوان گام نخست برای پر کردن این خلاء، گزارشی از دست‌نویس‌ها، ترجمه‌ها و چاپ‌های این کتاب بر اساس موجودی کتابخانه‌های اروپا ارائه شود. از آنجایی که بسیاری از کتابخانه‌های مهم اروپا به سرعت در حال الکترونیک کردن نسخه‌های خطی خود و انتشار آن بر روی شبکه‌ی مجازی هستند، آگاهی از سرچشمه‌های اولیه‌ی این موجودی اروپایی باعث توجه به این دست‌نوشته‌ها برای مطالعات بعدی درباره‌ی *قانون* خواهد شد.

کلیدواژه‌ها:

ابن‌سینا، *القانون فی الطب*، نسخه‌ی خطی

از همه، کتاب *القانون فی الطب*، که گزارشی نهایی از اندیشه‌ی پزشکی یونانی - اسلامی است. همچنین می‌توان به *الارحوزة فی الطب* اشاره کرد که خلاصه‌ای از پزشکی ابن‌سینا در قالب شعر (شامل ۱۳۲۶ بیت) است. عنوان لاتین آن *Cantica* است. این کتاب را ژرار کرمونایی به لاتین ترجمه کرده و طی قرون ۱۵ تا ۱۷م، شش بار در اروپا منتشر شده است. اولین چاپ این ترجمه همراه با حاشیه‌های ابن رشد در سال ۱۴۸۵م در شهر ونیز منتشر شد. ترجمه‌ی فرانسوی این اثر نیز (همراه با متن عربی و ترجمه‌ی لاتین) در سال ۱۹۵۶م چاپ و منتشر شده است.

متن عربی *قانون* در سال ۱۵۹۳م در شهر رم منتشر شد و از همین رو یکی از نخستین کتب چاپ شده به زبان عربی در اروپا به‌شمار می‌آید. ترجمه‌ی کتاب *قانون* به لاتین با محتوای دایره‌المعارفی، آرایش نظام‌مند و طرح فلسفی‌اش تحت نظارت ژرار کرمونایی (۱۱۱۳ تا ۱۱۸۷م) در قرن دوازدهم خیلی زود جایگزین آثار جالینوس شد و راه خود را به سمت جایگاهی برجسته در منابع پزشکی آن زمان گشود و به کتاب‌های درسی برای آموزش پزشکی در مدارس اروپا مانند مون‌پولیه در فرانسه، سالرنو در ایتالیا، لووین در بلژیک و بسیاری از دانشگاه‌های دیگر آلمان تا قرن هفدهم و اواخر سال ۱۶۵۰م و حتی تا قرن هجدهم در بعضی از مؤسسات آموزش عالی اروپا (برای مثال، تا ۱۷۱۵م در

ابوعلی حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا پزشک مشهور ایران، پسر فردی اسماعیلی به نام عبدالله بود، در نزدیکی شهر بخارا متولد شد و زندگی خود را در قسمت شرقی جهان اسلام گذراند و در همدان به خاک سپرده شد.

ابن‌سینا در جوانی سلطان سامانی بخارا، نوح‌بن‌منصور را (سلطنت ۹۷۶ تا ۹۹۷م) درمان نمود و امتیاز استفاده از کتابخانه وزین حاکم را به‌دست آورد. مطالب کتب موجود در این کتابخانه را حریصانه فرا گرفت و در بیست و یک سالگی در موقعیتی قرار گرفت که توانست نوشتن را آغاز کند.

منابع مختلف دوره‌ی اسلامی از قبیل قفطی (ص ۴۱۸)، ابن‌ابی‌اصیبعه (ج ۲، ص ۱۸ تا ۲۰) و ابن‌خلکان (ج ۱، ص ۴۴۰ تا ۴۴۶) و همچنین فهرست‌نویسان جدید آثار زیادی را به نام او فهرست کرده‌اند و برخی بیش از دویست عنوان اثر، در موضوع‌های مختلف شامل فلسفه، پزشکی، هندسه، نجوم، الهیات، نحو و ادبیات را به او نسبت داده‌اند.

در میان آثار علمی ابن‌سینا، دو اثر، برجسته هستند: یکی کتاب *شفاء* که دایره‌المعارفی فلسفی بر اساس سنت ارسطویی است و تحت تأثیرات نظرات نوافلاطونی و الهیات اسلامی جرح و تعدیل شده است و بالاتر

پادوا) تبدیل شد.

قانون بر اساس ترکیبی از تجربه شخصی ابن سینا در پزشکی اسلامی، نوشته‌های جالینوس، سوشروتا و چاراکا، و نیز پزشکی کهن ایرانی پدید آمده است. این کتاب تمام آثار علمی پیشین را تحت الشعاع قرار داده و یکی از معروف‌ترین و تأثیرگذارترین کتاب‌های تاریخ پزشکی است.

از قرن دوازدهم تا هفدهم، قانون به‌عنوان راهنمای اصلی علم پزشکی در غرب عمل کرد. اصول پزشکی که ده قرن پیش در قانون شرح داده شده است هنوز در دانشگاه کالیفرنیا و ییل در ایالات متحده آمریکا، به‌عنوان بخشی از تاریخ پزشکی، آموزش داده می‌شود. بخش عمده‌ای از این کتاب با عنوان *Huihui Yaofang* (نسخه‌های قوم هویی) در زمان سلسله یوان (قرن ۱۳-۱۴م) توسط قوم هویی در چین به زبان چینی ترجمه شده است. قانون همچنین پایه و اساس پزشکی یونانی، نوعی پزشکی سنتی مرسوم در هند، را شکل داد.

بنا به گفته ویلیام اوسلر، قانون «معروف‌ترین کتاب پزشکی است که تاکنون نوشته شده است.» و «کتاب پزشکی است که بیش از هر اثر دیگری ماندگار شده است.» (اوسلر، ص ۷۱ تا ۹۸).

در هر قرن تعداد زیادی از محققان مشغول ترجمه، حاشیه‌نویسی، خلاصه و شرح قانون بوده‌اند و قانون (یا بخشی از آن) تقریباً به تمام زبان‌های مهم دنیا ترجمه شده است. بنابراین، در طول این قرن‌ها، شرح‌هایی به زبان‌های مختلف دنیا مانند عربی، لاتین، عبری، فارسی، اردو، فرانسوی، آلمانی و انگلیسی نوشته شده است. در این باب، باید به شرح قانون توسط ابن‌نفیس (۱۲۱۳ تا ۱۲۸۸م) اشاره کرد، که بیشتر به‌عنوان اولین شرح گردش خون ریوی شناخته می‌شود.

قانون به پنج کتاب تقسیم شده است. اجزاء هر کتاب عبارت‌اند از جمل، فنون، مقالات و فصول.

کتاب اول

اولین کتاب مشهور به کلیات، به اصول کلی پزشکی می‌پردازد. این بخش از قانون اغلب به‌طور جداگانه از بقیه متن، به‌ویژه در اروپا منتشر شده است. این کتاب شامل تعریف پزشکی به‌عنوان علم که در نظریه و عمل متمایز است، می‌باشد. بنابراین، به عناصر کیهانی که جهان و بدن انسان را تشکیل می‌دهند، علل سلامت و بیماری، مزاج‌ها و اخلاط اشاره می‌کند. در این بخش، ابن سینا برای اولین بار تعالیم جالینوس را نظام‌مند کرده است. با در نظر گرفتن این جنبه‌ها، پزشکان این ابزار را دارند: تغذیه درمانی، هوای تازه، تعادل بین ورزش و استراحت، و آخرین درمان استفاده از دارو یا عمل جراحی است. علاوه بر آن به آناتومی و فیزیولوژی می‌پردازد. کتاب اول به چهار فن تقسیم شده است: اولی به بررسی عناصر می‌پردازد: هوا، آتش، آب و خاک. دومی درباره سبب‌شناسی علائم بیماری است. سومی مربوط به بهداشت، علت سلامت و بیماری و اجتناب‌ناپذیر بودن مرگ است. در نهایت چهارمی به طبقه‌بندی روش‌های درمان اشاره دارد.

کتاب دوم

کتاب دوم شامل گیاهان دارویی و داروهای مفرده است. در ۷۵۸

فصل، حدود ۸۰۰ درمان و داروی ساده را، به ترتیب حروف الفبا، فهرست می‌کند: گیاهان، مواد حیوانی و مواد معدنی. در این کتاب، ابن سینا منابع هندی و یونانی را بررسی و نظرات خود را به آن‌ها اضافه کرده، و تفاوت‌های بین دستورالعمل‌های مختلف منابع را مشخص و گاهی اوقات دستورالعمل خود را ارائه کرده است. او همچنین در مورد اثربخشی بعضی از داروها نظر خود را بیان و جزئیات کاملی از محل و نحوه تهیه مواد ذکر کرده است. او به داروهایی که اثر آن‌ها از طریق تجربی آزمایش شده، تمایل نشان داده و هشدار داده است که داروهای مرکب می‌توانند اثرات غیر منتظره یا بسیار قوی‌تری نسبت به داروهای ساده داشته باشند.

کتاب دوم شامل هفت قاعده برای آزمایش داروهای جدید است که بخشی از آن‌ها از جالینوس گرفته شده است:

- دارو نباید در معرض گرما، سرما و یا نزدیک داروهای دیگر باشد.

- آزمایش هر دارو باید در شرایط ثابت و نه متغیر انجام شود، به عبارت دیگر نباید روی بیمار مبتلا به بیماری‌های پیچیده یا چندگانه آزمایش شود.

- دارو باید در دو وضعیت متضاد آزمایش شود. هر دارو باید به‌طور مستقیم روی بیماری عمل کند و همچنین باید برای یک بیماری دیگر با از بین بردن علائم آن مؤثر باشد.

- قدرت دارو باید با شدت بیماری تناسب داشته باشد.

- شخص باید زمان لازم برای اثرگذاری دارو را در نظر بگیرد. اگر دارو اثر فوری داشته باشد، نشانگر آن است که در برابر خود بیماری عمل کرده است.

- اثر دارو باید در همه موارد یا حداقل در بیشتر موارد یکسان باشد.

- آزمایش‌ها باید روی انسان‌ها انجام شود و نه حیوانات.

کتاب سوم

کتاب سوم، به ۲۲ فن تقسیم شده است، که به آسیب‌شناسی و درمان اشاره دارد و به ترتیب محل بیماری از سر تا پا آورده شده است. گزارش‌های تشریح اندام‌های ناهمگون نیز داده شده است. بخش تشریح قانون بین کتاب اول و کتاب سوم یافت می‌شود.

کتاب چهارم

کتاب چهارم به بیماری‌هایی اشاره می‌کند که بر سراسر بدن تأثیر می‌گذارند، مانند تب‌ها. این کتاب همچنین شامل مطالبی در مورد زخم‌های گوارشی، بیماری عصبی، دررفتگی‌ها، شکستگی‌ها، صدمات ناشی از حیوانات (نیش حیوانات، نیش حشرات)، شرایط پوست و حتی در مورد لوازم آرایشی و غیره می‌باشد.

کتاب پنجم

کتاب پنجم به ارائه حدود ۶۵۰ دارو از داروهای مرکب می‌پردازد. این بخش شامل تهیه برخی از داروهای بسیار پیچیده، از جمله روش‌های مختلف آماده‌سازی تریاق‌ها، معجون‌ها، شربت‌ها، روغن‌های دارویی،

قرص‌ها و پماد و غیره است.

نسخه‌های خطی قانون

۱. نسخ خطی عربی قانون در اروپا و آمریکا

یکی از نسخه‌های مهم کتاب پنج قانون، کتابت شده به سال ۱۰۵۲م در مجموعه آقاخان نگهداری می‌شود و قرار است در موزه آقاخان در شهر تورنتو (ایالت انتاریو، کانادا) به نمایش گذاشته شود. کتابخانه ملی پزشکی در ایالات متحده آمریکا دارای یکی از نسخه‌های کامل متن عربی است: نسخه A 53، یک نسخه برداری دقیق احتمالاً مربوط به ابتدای قرن ۱۵م که در کارگاه دوره تیموری ایران استنساخ شده است. هر یک از پنج کتاب با صفحات طلاکاری شده ظریف آغاز می‌شوند یعنی دارای حاشیه‌های تزئین شده در بالای سرفصل یا عنوان رساله هستند. طراحی پیچیده نقاشی شامل نقوش هندسی و گل‌دار و لوزی شکل است که در آن عنوان رساله یا بسم‌الله نوشته شده است. دو فقره از سر صفحه‌های تزئین شده توسط همان فردی که احتمالاً تذهیب‌کار اصلی در کارگاه بوده، انجام شده است، در حالی که سرآغاز سه کتاب دیگر احتمالاً توسط اعضای دیگر کارگاه خوشنویسان و تذهیب‌کاران انجام شده‌اند. یک عنوان مذهب اضافی بعدها، احتمالاً در قرن هفدهم، به میانه فصل سوم اضافه شده است.

در کتابخانه لائورنزینا در شهر فلورانس به‌تنهایی دست‌کم ۱۱ نسخه خطی از قانون وجود دارد. از جمله نسخه خطی شماره ۴۴ که در سال ۱۱۸۹/ق/۵۸۴م و توسط ابوبکر علی بن علی بن احمد نادی استنساخ شده است. این دست‌نویس یک متن کامل از کتاب می‌باشد.

نسخه خطی شماره ۱۴۷ این کتابخانه نیز در سال ۱۱۳۴/ق/۵۲۷ توسط محمد بن مفرح بن حسن بن ندیری استنساخ شده است و تنها شامل بخشی از کتاب پنجم می‌باشد. دیگر نسخه‌های خطی کتابخانه فلورانس تا قرن دهم هجری استنساخ شده‌اند. شماره‌های آن‌ها در این کتابخانه عبارت است از: ۱۸، ۵۶، ۱۴۴، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۹، ۱۸۴ و ۱۹۵.

از میان نسخه‌های خطی موجود در شهر لندن، به‌ویژه باید از نسخه‌های خطی شماره ۱۵۵ کتابخانه ولکام و نیز از نسخه خطی کتابخانه ملی بریتانیا، مجموعه هارلی (Harley) شماره ۳۷۴۴ یاد کرد. این دست‌نویس از جمله دست‌نویس‌های مهم کتاب قانون به‌شمار می‌رود.

در میان نسخه‌های خطی مجموعه‌های مختلف کتابخانه بودلیان در شهر آکسفورد نیز دست‌کم ۱۰ نسخه خطی قانون وجود دارد که در میان آن‌ها نسخه خطی شماره ۴۷ از مجموعه پوکوک (Pococke) که در سال ۱۱۳۳/ق/۵۲۶م استنساخ شده واجد اهمیت است. این نسخه خطی فقط شامل کتاب دوم قانون می‌باشد.

۲. نسخ خطی ترجمه لاتین

در کتابخانه ملی بریتانیا دست‌کم ۱۰ نسخه خطی از ترجمه‌های لاتین قانون وجود دارد. از جمله نسخه خطی شماره ۱۴۴۲۴ که در قرن چهاردهم میلادی استنساخ شده و ترجمه ژرار کرمونایی از قانون می‌باشد.

۳. نسخ خطی شرح قانون به لاتین

از میان نسخه‌های خطی گوناگون شرح‌های لاتین قانون که از جمله در کتابخانه ملی بریتانیا نگهداری می‌شود، باید از دست‌نویس مجموعه هارلی به شماره ۴۱۴۴ یاد کرد که در سال ۱۴۸۶م استنساخ شده است. این دست‌نویس، شرح ژاک دسپاراس (پزشک فرانسوی، زندگی: ۱۳۸۰ تا ۱۴۵۸م) بر قانون است. او کار خود را بر پایه ترجمه ژرار کرمونایی از قانون انجام داد و طی سال‌های ۱۴۳۲ تا ۱۴۵۳م شرح خود را انجام داد. دست‌نویس‌های دیگر مجموعه هارلی در کتابخانه ملی بریتانیا از جمله شماره‌های ۳۷۹۹ تا ۳۸۰۹ نیز همین شرح هستند.

۴. نسخ خطی ترجمه عبری

در کل، بیش از ۱۰۰ نسخه خطی از ترجمه عبری قانون وجود دارد. برای گزارشی درباره این نسخه‌ها به ریچلر (ص ۱۴۵ تا ۱۴۹) نگاه کنید.

۵. نسخه‌ها و ترجمه‌های قرون وسطایی و رنسانس به لاتین

کتاب قانون، همان‌طور که گفته شد، بین سال‌های ۱۱۵۰ تا ۱۱۸۷م به لاتین توسط ژرار کرمونایی در تولدو ترجمه شد. بعدها، در اوایل قرن شانزدهم، آندره آلیگو، پزشک و شرق‌شناس، ترجمه ژرار را اصلاح و ویرایش کرد. باید به این ترجمه ژرار کرمونایی، ترجمه‌ها و شروح آندره آلیگو، تاراگونا، ژاکوب تینوس، پروتینوس، آنتونیوس، پترو واترایو و میگوئل لدسما را اضافه کنیم.

ترجمه ژرار کرمونایی از قانون احتمالاً برای اولین بار توسط فیلیپوس دلاواژنیا در میلان در فوریه ۱۴۷۳م چاپ شده است.

ترجمه لاتین قانون (گاهی اوقات همراه با متن عربی آن) حدود ۴۰ بار در اروپا از جمله میلان (۱۴۷۳م)، پادوا (۱۴۷۶م)، ونیز (۱۴۸۲، ۱۵۰۷، ۱۵۴۴، ۱۵۹۱، ۱۷۰۸م) و رم (۱۵۹۳م) چاپ و منتشر شده است. در سی سال آخر قرن ۱۵، دوازده ویرایش مختلف از ترجمه لاتین قانون وجود داشت.

۶. نسخه‌ها و ترجمه‌های قرون وسطایی و رنسانس به عبری

علاوه بر چندین نسخه ترجمه شده ناشناس، این ترجمه‌ها را می‌شناسیم:

- ترجمه ناتان هامه-آتی که در سال ۱۲۷۹م انجام شده و نسخه‌هایی از آن در بولونیا، مونیخ، پاریس و بودلیان وجود دارد.

- ترجمه زاخاریابن اسحاق شه آلتیل که در قرن سیزدهم کتاب‌های ۱ و ۲ را در رم ترجمه کرد.

- ترجمه یوسف بن یهوسابن ویوس-هه- لرقویی که او نیز کتاب‌های اول و دوم را در قرن چهاردهم در اسپانیا ترجمه کرد. گزارشی درباره نسخه‌های خطی این ترجمه‌ها به دست داده است (ریچلر ص ۱۴۸ تا ۱۴۹).

- قانون عبری برای اولین بار در ناپل در اواخر سال‌های ۱۴۹۱م تا اوایل سال ۱۴۹۲م چاپ شد. این نسخه اولین و تنها رساله عبری در موضوع پزشکی است که در قرن ۱۵ منتشر شد.

A translation of the Books I-II was made by Laleh Bakhtiar, *Avicenna Canon of Medicine (al-Qānūn Fīl-tibb)*, Great Books of the Islamic World Inc., 1999, Vol.1, Kazi Publications Inc., 1999, Vol.2: Natural Pharmaceuticals, Kazi Publications Inc., 2012.

- جدیدترین ترجمه انگلیسی با مشخصات زیر منتشر شده است:

A translation of the Book I was made by Mones Abu-Asab, Hakima Amri and Marc S.Micozzi, *Avicennas Medicine. A New Translation of the 11th-Century Canon with Practical Applications for Integrative Health Care*, 2013.

ترجمه اسپانیایی

- یک ترجمه اسپانیایی از روی یک ترجمه عبری که نسخه خطی آن در بولونیا وجود دارد انجام شده است:

Lola Ferre, "Traducción del Canon medicinae", *Canon Medicinae Avicenna*, Madrid, 2002.

- ترجمه اسپانیایی دیگر، از روی متن انگلیسی گرونیر و توسط گابریل گارده انجام شده است:

http://www.sld.cu/galerias/pdf/sitios/histologia/canon_de_avicena.pdf

ترجمه آلمانی

- چشم پزشکی *قانون* همراه با حاشیه نویسی توسط ج. هیرشبرگ و ج. لپرت با عنوان

Die Augenheilkunde des ibn Sīnā, aus dem Arabischen übersetzt und erläutert

لایپزیگ ۱۹۰۲م؛ و توسط میخائیلوفسکی با عنوان

Die Augenheilkunde des Avicenna

برلین ۱۹۰۰م؛ و توسط ت. برنیکوف با عنوان

Die Augenheilkunde des Avicenna, Nach dem Liber Canonis zum erstenmal ins Deutsche übertragen

برلین ۱۹۰۰م، به آلمانی ترجمه شد.

- قراپادین (کتاب پنجم) توسط ون سونتهایمر با عنوان

von Sontheimer as

Zusammengestzte Heilmittel der Araber. Nach dem fünften Buch des Canons von Ibn Sīnā aus dem Arabischen

فرایبورگ در بریزگو، ۱۸۴۵م ترجمه شد.

۷. ویرایش‌ها و ترجمه‌های جدید

ویرایش جدید لاتین

یک ویرایش جدید از ترجمه لاتین *قانون* در قرن نوزدهم منتشر شده است:

Libri quinque canonis medicinae Avicenna Latinus, Louvain-Leiden 1968.

ترجمه فارسی

قانون توسط شرفکندی در هشت جلد به زبان فارسی ترجمه شد: ابن سینا، *قانون*، تهران، ۱۹۸۱، این ترجمه چندین بار تجدید چاپ شده است.

ترجمه ژاپنی

هیئتوشی ایگاشی بخش‌هایی از *قانون* را به ژاپنی ترجمه کرده است.

ترجمه روسی

یک ترجمه روسی با عنوان *Kanon Vrachebnoi Nauki*، ۵ جلد، تاشکند ۱۹۵۴ تا ۱۹۶۰ و چند متن دیگر روسی از *قانون* وجود دارد.

ترجمه فرانسوی

بخش‌های تشریح (برگرفته از چاپ بولاق/ قاهره در ۱۲۹۴ق/ ۱۸۷۷م) توسط پیتر دکونینگ به زبان فرانسه ترجمه و با عنوان سه رساله تشریح عربی نوشته محمدبن زکریای رازی، علی بن عباس و ابن سینا، لیدن ۱۹۰۳م، ص ۴۴۲ تا ۴۷۸ چاپ و در فرانکفورت در سال ۱۹۸۶م توسط فؤاد سزگین تجدید چاپ شد.

ترجمه انگلیسی

- نخستین ترجمه انگلیسی *قانون* توسط کامرون گرونیر انجام شد. مشخصات این ترجمه چنین است:

Cameron Gruner, *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna Incorporating a Translation of the First Book*, London, 1930.

- کتاب اول *قانون* از روی ترجمه‌های اردو و عربی توسط مظهر شاه به انگلیسی ترجمه شده است:

Mazhar H. Shah, *The General Principles of Avicennas Canon of Medicine*, Karachi, 1966.

- کتاب دوم نیز، با مشخصات زیر ترجمه شده است:

Al-Qanun Fil-Tibb. Avicenna. (English translation of the critical Arabic text), Book II, Hameed, H. A. (editor), Dept. of Islamic Studies, Jamia Hamdard (Hamdard University), New Delhi, 1998.

- لاله بختیار، ترجمه گرونیر را ویرایش کرده و منتشر کرده است:

سید ظل الرحمان، مفسران و ترجمه‌های *قانون* در پزشکی ابن‌سینا، ترجمه انگلیسی توسط زکریا ویرک، ۲۰۱۲. همچنین، برای گزارشی درباره‌ی بعضی نسخه‌های خطی عربی *قانون* نگاه کنید به: بروکلیمان، جلد ۱ ص ۴۵۷ و ذیل ۱ ص ۸۲۳ تا ۸۲۴ و نیز اولمان ص ۱۵۲ تا ۱۵۳ و شوئرلر ص ۲۳.

- ترجمه‌ای از کتاب اول توسط یوهانس گاتفراید مایر و کنراد گوهل با عنوان *Kräuterbuch der Klostermedizin*، بازنشر، لایپزیگ ۲۰۰۳ انجام شده است.

برای ترجمه‌ها و سایر شروح *قانون* در زبان‌های ذکر شده و همچنین ترکی، اردو و پنجابی و زبان‌های دیگر، نگاه کنید به: حکیم

منابع :

ابن‌ابی‌اصیبه، *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، چاپ آگوست مولر، کونیگسبرگ، ۱۸۸۴.

جمال‌الدین علی‌بن‌یوسف قفطی، *اخبار العلماء باخبار الحکماء*، چاپ گولیوس لیپرت لایپزیگ، ۱۹۰۳.

- Abu-Asab M., Amri H. and Micozzi Marc S., *Avicennas Medicine. A New Translation of the 11th-Century Canon with Practical Applications for Integrative Health Care*, 2013.

- Arvide Cambra L.M., *Los Mss. médico árabes de la Biblioteca Medicea-Laurenziana de Florencia*, Cuadernos Científicos de Miscelánea de Estudios Árabes e Islámicos, Universidad de Granada, 1992.

- Bakhtiar L., *Avicenna Canon of Medicine (al-Qānūn Fī-ṭ-ṭibb)*, Great Books of the Islamic World Inc., 1999; Vol.1, Kazi Publications Inc., 1999, Vol.2: Natural Pharmaceuticals, Kazi Publications Inc, 2012.

- Bernikow T., *Die Augenheilkunde des Avicenna, Nach dem Liber Canonis zum erstenmal ins Deutsche übertragen*, Berlin, 1900.

- Brockelmann C., *Geschichte der arabischen Litteratur*, 2 vols., 1st edition, Leiden, 1936-1889. Supplement, 3 vols., Leiden, 1942-1937.

- Browne E.G., *Arabian Medicine*, Cambridge, 1921. Available URL: <https://archive.org/details/arabianmedicine00browiala>.

- Campbell A., *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, Amsterdam, 1974.

- Elgood C.L., *A medical history of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1951.

- *Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition.

- Ferre L., «Traducción del Canon medicinae», *Canon Medicinae Avicena*, Madrid, 2002.

- Gruner C., *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna Incorporating a Translation of the First Book*, London, 1930.

- Hakim Syed Zillur Rahman, *Qanoon Ibn Sina Aur Uskey Shareheen wa Mutarjemeen*, Publication Division, Aligarh Muslim University, Aligarh, 1986 ; 2nd ed., 2012. Translated by Zakaria Virk, *Commentators and Translations of Ibn Sina's Canon of Medicine*, 2012.

- Hamarneh Sami K., «India's contribution to medieval Arabic medical education and practice», *Studies in history of medicine*, 1 (1977), pp.5-35.

- Hamarneh Sami K., *Medical education and practice in medieval Islam*, In: *The history medical education*, University of California Press, 1977, pp.39-71.

- Hirschberg J. and Lippert J., *Die Augenheilkunde des ibn Sīnā, aus dem Arabischen übersetzt und erläutert*, Leipzig, 1902.

- Ibn Khallikan, *Wafayāt al-a'yān wa-anbā' abnā' az-zamān*. English translation by M. de Slane: *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, Vol.I, Paris, 1843.

- Koning P.de, *Trois traités d'anatomie arabes par Muhammad ibn Zakariyya al-Razi, Ali ibn al-Abbas*

and *Ali ibn Sina*, Leiden, 1903; reprinted in Frankfurt: *Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, 1986, pp. 431-776.

- Magner L.A., *A History of Medicine*, New York, 1992.
- Margoliouth G., *Catalogue of the Hebrew and Samaritan manuscripts in the British Museum*, London, 1965.
- Mayer J.G., and Konrad Goehl K., *Kräuterbuch der Klostermedizin*, reprint-Verlag, Leipzig, 2003.
- Michailowsky E., *Die Augenheilkunde des Avicenna*, Berlin, 1900.
- Osler W., *The Evolution of Modern Medicine*, New Haven, 1922.
- Richler B., "Manuscripts of Avicenna's Kanon in Hebrew translation; a revised and up-to-date list", *Koroth*, vol.8, 3-4, (1982), pp. 145-149.
- Sarton G., *Introduction to the History of Science*, Baltimore, 1927.
- Savage-Smith E., *New Catalogue of Arabic Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford, Volume 1: Arabic Manuscripts on Medicine and Related Topics*, Oxford, 2003.
- Schoeler G., *Arabische Handschriften, Teil II* (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland [VOHD], 17, B, 2), Stuttgart, 1990.
- Shah Mazhar H., *The General Principles of Avicenna's Canon of Medicine*, Karachi, 1966.
- Sontheimer J. von, *Zusammengestzte Heilmittel der Araber. Nach dem fünften Buch des Canons von Ibn Sīnā aus dem Arabischen*, Freiburg im Breisgau, 1845.
- Ullmann M., *Die Medizin in Islam*, Leiden, 1970.

علاوه بر منابع فوق، در نشانی‌های زیر نسخه‌های خطی متعددی از کتاب قانون وجود دارد که به صورت برخط قابل مطالعه می‌باشند:

- <http://www.nlm.nih.gov/hmd/arabic/arabichome.html>
(*National Library of Medicine. USA. Section of Manuscript*).
- <http://www.bml.firenze.sbn.it/it/fondi.htm>
(*Biblioteca Medicea-Laurenziana of Florence. Section of Sources and Manuscripts*).
- <http://wellcomelibrary.org/collections/about-the-collections/archives-and-manuscripts>
(*Wellcome Library of London. Section of Manuscripts*).
- <http://www.bodleian.ox.ac.uk/subjects-and-libraries/collections/manuscripts>
(*Bodleian Library of Oxford. Section of manuscripts*).
- <http://www.bl.uk/reshelp/findhelprestype/manuscripts/harleymss/harleymss.html>
(*British Library of London. Harley Manuscripts*).
- <http://www.bub.unibo.it/it-IT/Servizi/Cataloghi.aspx?LN=it-IT&idC=61650>
(*Biblioteca Universitaria of Bologna*).
- <https://www.bsb-muenchen.de/index.php>
(*Bayerische Staatsbibliothek of Munich*).
- <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/>
(*Bibliothèque Nationale of Paris*).

تصویر ابن سینا بین بقراط و جالینوس، نمونه تصویرسازی پزشکان دوره اسلامی در سنت لاتین

